

ДАКО). – Ф.112. – Оп.1. – Спр.1147. – Арк.1зв.; 27. Прилуцький В. Опір молоді політиці більшовицькому режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928-1936 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №2-4. – С. 85; 28. Там само. – С.83; 29. Там само. – С. 84; Архірейський Д., Ченцов В. Вказана праця. – С.47; 30. Бондар О. Розвиток дошкільної системи виховання УСРР у 20-ті рр. на основі статистичних матеріалів // Історичні і політологічні дослідження. – 2004. – №2 (20). – С. 26; 31. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2251. – Арк.90; 32. Марчук М. Освіта в Україні в роки національного відродження (1917-поч. 1930-х рр.): Автореф. дис... докт. іст. наук / Івано-Франківськ, 2003. – С. 13; 33. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.254. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.1; 34. Нестеренко В. Українське вчительство Поділля в 1920-1930-ті роки: суспільно-політичний портрет. – С. 158; 35. ЦДАГО УКРАЇНИ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1854. – Арк.25.; 36. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1844. – Арк.2; 37. Очеретянко В. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Харків, 1999. – С. 11; 38. ЦДАГО УКРАЇНИ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.422. – Арк.60; 39. Авдієнко М. Народна освіта на Україні. – Харків, 1927. – С. 74; 40. Культурне будівництво в Українській РСР: 1928 – червень 1941. Збірник документів і матеріалів. – К., 1986. – С. 111; 41. Кузьмінський А. Національно-духовне відродження 20-х років на Черкащині // Тези обласної науково-практичної конференції “Українське національно-духовне відродження 20-х років: освітній, літературний та історичний аспекти”. – Черкаси, 1993. – С. 6; Нестеренко В. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ ст. – С. 44; 42. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2018. – Арк.15.; 43. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1671. – Арк.120.; 44. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2268. – Арк.12-15; 45. Культурне будівництво в Українській РСР: 1928 – червень 1941. Збірник документів і матеріалів. – К., 1986. – С. 152; 46. Нестеренко В. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ ст. – С. 43-44; 47. Костюкова О. Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні в 20-х роках ХХ ст.: Автореф. дис... докт. іст. наук / Харків, 2003. – С. 11; 48. Культурне будівництво в Українській РСР: 1928 – червень 1941. Збірник документів і матеріалів. – К., 1986. – С. 46; Культурное строительство в Черкасской области (1917-1980 гг.): Сборник документов и материалов. – Днепропетровск, 1989. – С. 45; 49. Костюкова О. Вказана праця. – С. 14-15; 50. ДАВО. – Ф.254. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.2зв.-3; Черкаська округа. Матеріали до опису УСРР. – Харків, 1926. – С. 6; 51. Нестеренко В. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ ст. – С. 44; 52. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1647. – Арк.49-50.; 53. Там само. – Арк.52, 80; 54. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1841. – Арк.40; 55. ДАВО. – Ф.254. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.11.; 56. Там само. – Арк.12, 28зв.; 57. До історії міжнаціональних процесів на Україні // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 118; 58. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1841. – Арк.41; 59. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2010. – Арк.74; 60. До історії міжнаціональних процесів на Україні // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 91.; 61. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 974. – Арк. 47.; 62. До історії міжнаціональних процесів на Україні // Укр. іст. журн. – 1991. – №2. – С. 97.; 63. До історії міжнаціональних процесів на Україні // Укр. іст. журн. – 1992. – №12. – С. 101; 64. ЦДАВО – Ф.166. – Оп.4. – Спр.974. – Арк.39, 47; 65. ДАКО. – Ф.112. – Оп.1. – Спр.1155. – Арк.7зв., 11.; 66. Там само. – Арк. 20; 67. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: 36. документів і матеріалів. – К., 1994. – С. 186-187; 68. ДАКО. – Ф.112. – Оп.1. – Спр.2226. – Арк.15; 69. Рябошапка Л. Позбавлення представників національних меншин виборчих прав в УСРР (1920 – середина 1930-х років) // Право України. – 2000. – №5. – С. 102; 70. Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств: 27-30 ноября 1930 года: Стенографический отчет и постановления. – М. – Х. – Минск, Б. г. – С. 26, 37, 100, 109; 71. Мазур В. Кооперативний рух у національних районах Української СРР (1921-1929 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Харків, 1999. – С. 12; 72. ДАКО. – Ф.112. – Оп.1. – Спр.1147. – Арк.18; 73. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.12. – Арк.276-280зв.; 74. Там само. – Арк.278-278зв.; 75. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6453. – Арк.1, 4-10; 76. Там само. – Арк. 38; 77. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.328. – Арк.49; 78. Докладніше див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.7089. – Арк.12-14; 79. Черкаська округа. Матеріали до опису УСРР. – Харків, 1926. – С. 2-3; 80. Звіт про роботу Уманської Міської Ради 5-го склику за 1929 й 1930 рр. – Умань, 1930. – С. 46; 81. Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. – С. 55; 82. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2253. – Арк.69; 83. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1772. – Арк.28; 84. Там само. – Арк.37-39, 78, 80-80зв.; 85. Там само. – Арк.63; 86. Там само. – Арк.47зв.; 87. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р.314. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.7.; 88. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1772. – Арк.27-28; 89. ДАЧО. – Ф.Р.314. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.24, 25-25зв.; 90. Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-Католицької Церкви (кінець 1917-1937 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №2-4. – С. 311-330; 91. Лаврик Г. Правові аспекти вирішення релігійного питання в УСРР (20-ті рр. ХХ ст.) // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2003. – Вип.7. – С.46.

А.В. Денисюк

СПЕЦПЕРЕСЕЛЕННЯ ДО СИБІРУ 1930-ГО РОКУ.

На сучасному етапі державно-політичного та соціального розвитку Україна постає на теренах колишнього Радянського Союзу однією з незалежних європейських держав. Але ми

.....
 маємо величезний історичний досвід, значну частину якого складає період тієї чи іншої взаємодії нашої держави з Росією. Суперечливий розвиток українсько-російських взаємин у минулому сторіччі зумовлено багатьма чинниками, зокрема деякими „експериментами” у процесі розвитку СРСР та бажанням його керівництва якнайшвидше освоїти віддалені місцевості країни, до яких належала і територія Сибіру.

Проблеми соціально-економічного та національного розвитку України вже давно набули актуального науково-практичного значення. Нині особливо зріс інтерес до наших земляків, які тим чи іншим чином опинилися за межами України, особливо до тих, хто виїхав не зі своєї волі. Сучасні оцінки минулих подій, а саме 30-х років ХХ століття, яких торкається дана стаття, мають важливе значення у об'єктивному відтворенні історичних реальностей та мають застерегти від повторювань помилок минулого, а також від упередженого ставлення до людей, які постраждали від нижче змальованих процесів.

Історіографія репресій на Україні в загальному досить значна, однак у вивченні питань спецпереселення українців до Сибіру у 1930 році занадто малочисельна. Частково відомості з даного питання можна знайти у працях Стецовського Ю.¹, Сергійчука В.², Земскова В.Н.³, Івницького Н.А.⁴, у збірці документів „Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930 – весна 1931г.”⁵. Деяку інформацію можна знайти у періодичних виданнях того часу, хоча там ці відомості потрібно шукати „між рядків”.

Отже, хто ж такі спецпереселенці і коли з'явилася ця назва?! Розкуркулені селяни, які виселялися у віддалені райони держави на спецпоселення або трудпоселення (куркульське заслання), у довідках ОДПУ 1930 - 1934 рр. називалися спецпереселенцями, а у 1934-1944 рр. – трудпоселенцями.⁶ Спецпереселенці 30-х не схожі на переселенців до- і післяреволюційного десятиліття, які мали інший статус. Ще у 1928-29 рр. селяни створювали товариства по переселенню до Сибіру, які мали підтримку від держави (можливість відправити „ходаків” на місце майбутнього поселення для обирання ділянок для всього товариства - держава надавала їм пільговий проїзд), цими людьми захоплювалися, їм навіть заздрили...⁷ Спецпереселенці, навпаки, більше схожі на адміністративних засланців, їх вирок оговорювався на засіданні сільради рідного села. Це переселення насправді було засланням, економічною колонізацією та прискоренням процесу колективізації. Влада вирішувала найближчі завдання – експропріації та виселення репресованих, господарське освоєння окраїн держави, зростання темпів промисловості у малообжитих районах, не переймаючись подальшою долею людей. Вважалося, що на місцях їм будуть створені необхідні умови для господарської діяльності, яка невдовзі отримала назву „трудового перевиховання куркулів”. Насправді „турбота” керівництва обмежилася механічною рознарядкою кількості потребуючих ліквідації господарств по регіонах та заходами по запобіганню втеч спецпереселених. Одночасно з „перевихованням” засланців намагалися використати на „диких” землях для їх освоєння. Пізніше більшість проєктів виявилися нежиттєспроможними, особливо коли йшлося про непридатні для життя райони. Ще однією помилкою влади було те, що місцеві комендатури та їх персонал були байдужими щодо доцільності освоєння своєї зони. Тож там засланці або загинули, або пізніше були переселені з невдалих місцин.⁸

На 1930 рік у Сибіру було 164 пункти, населені винятково українцями, які за питомою вагою займали основне місце серед національних меншин цього регіону. Саме на початку 30-х років минулого століття північні та східні райони СРСР перетворилися в місця спецпоселення, де масово використовувалася практично безкоштовна робоча сила. Відповідно з новою силою розпочалися репресії, у тому числі і на Україні⁹.

1 лютого 1930 року ЦВК і РНК СРСР з „метою забезпечення найбільш сприятливих умов для соціалістичної перебудови сільського господарства” прийняли постанову, якою було відкинуто дію закону, що дозволяв оренду землі та використання найманої праці у одноосібних селянських господарствах. Цим самим актом крайовим виконкомом було надано право вживати всіх необхідних заходів щодо боротьби з куркульством, аж до повної конфіскації майна та виселення за межі краю. При цьому вищезазначена власність мала

надходити до фондів колгоспів в якості внеску бідняцтва, яке хоче увійти до колгоспу¹⁰. В першу чергу це майно (зерно та худоба) йшло на покриття завдання по хлібозаготівлі поточного року, а те, що лишалося, вже йшло на „постачання колгоспів та бідноти”, з сумами за реалізацію іншого майна чинили так само¹¹.

Ще 5 січня того ж року заможних селян (куркулів) було розподілено на три категорії: 1-а – контрреволюційний актив – ті, що активно протидіяли організації колгоспів, підлягали депортації до концентраційних таборів, а їх майно підлягало повній конфіскації; 2-а категорія – найбагатші селяни, власність яких відчужувалась, але їм дозволяли залишати собі речі першої необхідності, запас харчів на дорогу до місця депортації (ці направлялися до віддалених північних країв, зокрема до Сибіру); 3-тя – решта, яких виселяли на гірші земельні ділянки, найчастіше у тому ж районі.¹²

4 лютого 1930 р. місцеві органи влади отримали таємну інструкцію ЦВК і РНК СРСР, яка роз'яснювала і доповнювала вищезазначену постанову, у ній давалися конкретні постанови щодо „заходів з виселення та розкуркулення куркулів та конфіскації їх майна”, повідомлялися контрольні цифри ліквідації господарств: 3-5% по кожному району (для того, щоб сконцентрувати основний удар по „глитайським господарствам”, не зачіпаючи всіх інших). Тобто, у центрі заздалегідь знали, яка кількість „глитаїв” є на місцях. Також інструкція передбачала конфіскацію засобів виробництва, худоби, господарчих та жилих будівель, харчових і насінневих запасів, грошей і цінностей тощо. З приводу родин спецпереселенців взагалі керівництво у тому ж документі обмежилось дуже обережною ремаркою: члени родин виселенців можуть залишатися у своєму окрузі... за умови згоди районних виконавчих комітетів – дуже скидається на давній вислів про вмивання рук.¹³ На важких роботах потрібні були мільйони міцних рук. Тому у інструкціях підкреслювалося, що виселенню підлягають ті родини, у яких є працеспроможні чоловіки, інші родини не рекомендувалося включати до списків (за винятком тих, яких висилали до раніше депортованого голови родини). У архівах ОДПУ та НКВС згадується про понад два мільйони спецпереселених у віддалені райони країни.¹⁴

До речі, щодо 3-5 % господарств, які було заплановано розкуркулити: на основі статистико-економічних досліджень, проведених у 1926-1929 рр., до куркульських було прирівняно 3,9 % селянських господарств у 1927 р. та 2,5-3 % у 1929р. Різке скорочення кількості та питомої ваги куркульських господарств обумовлювалося надзвичайними методами хлібозаготівель, введенням індивідуального сільгоспподатку та іншими сталінськими заходами щодо „наступу на куркуля”.¹⁵ Як бачимо, закон навіть не намагався скористатися соціологічними дослідженнями класової структури села, отже, сама „ліквідація куркульства як класу” не була єдиною та основною метою керівництва.

Одразу після опублікування постанови від 1 лютого почалися наради, збори щодо її обговорення. Звичайно, на місцях почалася паніка серед заможних селян, перелякані люди читали газети з постановами, під час описів їхнього майна (для затвердження списків висланців на зборах колгоспників), допитувалися, які речі їм дозволять узяти з собою, розпробували дрібне майно, яке не ввійшло до опису, намагалися „відкупитися” – самі приводили худобу до колгоспів, віддавали будівлі та реманент, тільки б не виселяли.¹⁶ Деяка частина селян вважала, що такий засіб як виселення є занадто жорстоким, що дуже непокоїло керівництво. Для збереження спокою покараних відправляли достроково, а населення повідомляли про відправку лише за деякий час (наприклад наступного дня).¹⁷

З України було заплановано вивезти 20 000 родин, або 100 000 чоловік, на Північ. Операцію було заплановано закінчити до 15-го квітня того ж року, тобто „встигнути” за два місяці.¹⁸ Перша широкомасштабна операція з депортації українського селянства, здійснена згідно постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р., почалася у лютому і тривала до березня. За цей час було „розкуркулено” більш як 60 тисяч господарств, з яких до травня 1930р. з території України було виселено 20 761 селянську родину в складі 98 743 осіб, а також 32 родини і 14 894 осіб-одиначків „особливого призначення” („контрреволюційний елемент” та „шпигуни”), з них на Північ – 19 658 родин, до Сибіру – 1 103 родини (5 282 особи) та

.....
вищезазначені 14 894 „осіб-одинаків”.¹⁹ Як бачимо, навіть видимість диференційованого підходу до господарств, які підлягали розкуркуленню, обезцінювалися встановленням для регіонів контрольних цифр по розкуркуванню господарств та повідомленням кількості куркулів першої та другої категорії. Не було враховане головне – на місцях не було такої кількості „куркульського елементу”.

Ув'язнення в табори, виселення, розстріли та вилучення майна проводилися у позасудовому порядку. Списки тих, хто підлягав розкуркулюванню та зарахування їх до тієї чи іншої категорії, готували місцеві органи влади, вони могли прийматися сільськими сходами та затверджуватися райвиконкомом. У списки включали і невинних людей. Щоб не відповідати за недокомплектування вагонів, для кількості в них саджали всіх, хто траплявся, найчастіше страждали мешканці сіл, які знаходилися поблизу транспортних артерій, не кажучи вже про з'ясування особистих стосунків.²⁰

В органах НКВС йшло змагання в кількості відправлених, наприклад у наказі одного з наркомів внутрішніх справ про соцзмагання 3 та 4 відділів УДБ НКВС говориться, що 4-й відділ в півтора рази перевищив в порівнянні з 3-м відділом кількість арештів за місяць, викрив шпигунів та учасників контрреволюційних організацій на 13 чоловік більше, ніж 3-й відділ, але останній передав 20 справ на військколегію тощо. Далі йде довгий список цифр, які допомагають з'ясувати, хто ж відданіший. Проте за кожною цифрою стоїть жива людина зі своєю поламаною долею. У тогочасних рапортах про виконання наказів щодо виселення навіть заповнювалося дві окремі графи – „передбачено планом” та „фактично вивезено”, при цьому підкреслювалося перевищення запланованих показників.²¹

Сама висилка розпочалася у лютому, проте тільки на початку квітня 1930р. була створена комісія „по влаштуванню висланих куркулів”.²² Тоді ж, у квітні, нарешті було видано декілька постанов щодо самого розміщення спец переселенців, „ураховуючи досвід відправки перших груп”. В цих документах наводилися вказівки щодо того, кого вивозити (в першу чергу працеспроможних членів родини), як мають працювати перевальні пункти, медично-санітарні частини, розміщення, забезпечення тощо. Окремо вказувалися розміри поселень, які не мали бути меншими 20 дворів або більшими за 100, мали знаходитися за межами районів суцільної колективізації, по можливості якнайдалі від залізничних, шосейних або водних шляхів, на землях гіршої якості.²³

Цікавим є той факт, що ще 8 лютого того ж року Сибкрайвиконком розіслав місцевим окрвиконкомом телеграму, у якій закликав не забирати все майно у порядку відчуження в тих, хто підлягає переселенню на Північ. Пояснюючи це тим, що новоприбулим треба селитися у необжитих районах, для чого їм необхідний господарський реманент, продовольчі запаси, теплі речі тощо, а основні затрати лягають на місцевий бюджет...²⁴ Тобто, як бачимо, місцева влада була зобов'язана значну частину своїх ресурсів відвести на забезпечення поселенців продовольством, фуражем, підводами для транспортування до місць призначення, охороною. З округів, куди прибували ешелони з спецпереселенцями, надходили повідомлення про жалюгідний стан у прибулих засобів пересування, скарги на те, що у місцях висилки гарних коней та худобу замінювали на „кляч”, не вистачало саней та підвід, ті, які привозилися з переселенцями, нерідко були недоукомплектовані. Не треба забувати, що транспортні засоби місцевої влади були задіяні у господарстві, яке теж мало „давати план”, тому нерідко під час перевезення засланців на станції залишали все привезене майно, бо транспорту вистачало тільки на перевезення людей, подекуди візники за час поїздки згодовували коням весь запас сіна та фуражу, призначений для годівлі робочої худоби на місці призначення, після чого в поселеннях відбувався її масовий падіж.²⁵

Після прибуття на місце призначення співробітники НКВС сортували виселених куркулів. Деякі з них звільнялися, деякі направлялися до таборів ГУЛАГу, та більшість залишалася на спецпоселенні. На переселених дивилися винятково як на майбутню робочу силу у районах майбутнього господарського освоєння. Звідси відхилення розгляду прохань працеспроможних куркулів про те, щоб не виселяти їх до віддалених районів, та деяка ліберальність, якщо прохання надходило від непридатних до праці осіб. У 1931 р. Г. Г. Ягода

дав наказ залишати дітей спецпереселенців до 10 років та літніх людей старших 65 років родичам або знайомим, які виявили бажання їх утримувати. Незважаючи на те, що і після 1931 року люди подовжували надходити до „куркульської виселки”, чисельність наявних спецпереселенців була значно менша кількості відправлених туди. Ця різниця виникала через високу смертність під час транспортування та в перші роки життя на новому місці, а також через масові втечі. Частина засланих приєднувалася після втечі до різних угруповань, чим завдавала клопоту як місцевому населенню, так і місцевому керівництву.²⁶

Розкуркулювання було підкорене основному завданню – прискорити процес колективізації. Це не заперечувалося і в офіційних документах. Так у таємній інформації ДПУ від 15 квітня 1931 р. прямо сказано, що щойно проведена операція по ізоляції «контрреволюційного селянства» наочно довела що варто лише арештувати куркуля, як починається масовий наплив добровольців до колгоспів.²⁷ Сам же механізм реалізації рішень, пов'язаних з спец переселенням, мав величезні негативні наслідки: соціальні, політичні, моральні. Так, за даними офіційної історіографії переселення, на господарче облаштування та обслуговування колишніх куркулів у 1930-1932 рр. держава відпустила біля 250 млн. крб., тобто біля 1 тис крб. на одне господарство, а кошти, вилучені за одне глитайське господарство, складали у середньому 564,2 крб. Те, що витрати на спецпереселенців перевищували вартість отриманого майна радянське керівництво кваліфікувало як прояв гуманності радянської держави.²⁸

Отже, як ми можемо бачити, спеціальна програма колонізації районів куркульської виселки не була розроблена. Накази вищого керівництва механічно визначали: де, як і скільки треба ліквідовувати господарств та кого куди виселити. Для того, щоб перешкодити втечам спецпереселенців, для колонізації обирали найглухіші та віддалені від шляхів та поселень місцевості, що перешкоджало господарським зв'язкам цих земель. Не дивно, що колонізовані землі пустіли, як тільки розкуркулені отримували право виїзду з районів виселки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стецовский Ю.И. История советских репрессий. – М., 1997; 2. Сергійчук В. Українізація Росії. – К., 2000; 3. Земсков В.Н. „Кулацкая ссылка” в 30-е годы // Социологические исследования. – 1991. – №10. – С.3-21; 4. Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – М., 1996; 5. Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930 – весна 1931г. – Новосибирск, 1992; 6. Земсков В.Н. „Кулацкая ссылка” в 30-е годы // Социологические исследования. – 1991. – №10. – С. 3; 7. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.1301. – Оп.6. – Спр.27. – Арк.3; 8. Стецовский Ю.И. История советских репрессий. – М., 1997. – Т. 1. – С. 49; 9. Сергійчук В. Українізація Росії. – К., 2000. – С. 270; 10. Постановление ЦИК и СНК СССР „О мероприятиях социалистического переустройства сельского хозяйства в районах сплошной коллективизации и по борьбе с кулачеством” // Известия. – 1930. – 2 лютого; 11. Васильев В., Виола Л. Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ноябрь 1929 – март 1930 гг.) – Винница, 1997. – С. 278; 12. Коммунизм. Терор. Человек. – Дискуссионные статьи на тему «Чёрной книги коммунизма». – К., 2001, – С. 20; 13. ДАВО. – Ф. Р-595. – Оп.11. – Спр.35. – Арк.15-16; 14. Коммунизм. Терор. Человек. – Дискуссионные статьи на тему «Чёрной книги коммунизма». – К., 2001, – С.22; 15. Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930 – весна 1931г. – Новосибирск, 1992. – С. 8; 16. ДАВО. – Ф. П-33. – Оп.1. – Спр.1013 – С.29; 17. Там само. – С. 34; 18. Дугин А.Н., Малыгин А.Я. Солженицын, Рыбаков: технология лжи // Военно-исторический журнал. – 1991. – №17. – С. 72; 19. Політичні репресії на Поділлі (20-30-і роки ХХ ст.). – Вінниця, 1999. – С. 14; 20. Плахотний Н. „Святое дело” // Труд, – 1989. – 7 грудня; 21. Стецовский Ю.И. История советских репрессий. – М., 1997. – С. 65; 22. Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930 – весна 1931г. – Новосибирск, 1992. – С. 14; 23. Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – М., 1996. – С. 153; 24. Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930 – весна 1931г. – Новосибирск, 1992. – С. 35; 26. Там само. – С. 13; 26. Земсков В.Н. „Кулацкая ссылка” в 30-е годы // Социологические исследования. – 1991. – №10. – С. 7; 27. Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). – М., 1996. – С. 191; 28. Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930 – весна 1931г. – Новосибирск, 1992. – С. 12.